

Chapter - 3

૭૪

પ્રકરણ : ૩:

ભાજનસ્વરૂપની ભૂમિકા : ૨

ભારતીય ભજનકૃતિમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક ચેતનાની ચેત મનજૂત કહી સમાન છે. ભારતમાં મધ્યકાલના ભક્તિપ્રધાન યુગનું ચરિત્ર ભજન હતું. ભક્તિનો વ્યાપ પ્રતિપ્રાંતમાં કેવો વિસ્તર્યો હતો એના નિદર્શન માટે ભારતની સંતપરંપરાનો ઇતિહાસ એવો જરૂરી છે. આધુનિક જીવનની સંપત્તિ માટે શૈક્ષિક ચુખ્તા ત્યાગની પ્રેરણા જનતાને ભજનો ને પહોંચાડે જ પડી. એ માટેનો "પાટધર્મ" પણ આ યુગમાં ચાલુ થયો. પાટધર્મને કેટલાક માર્ગદર્શક પણ કહે છે.

પાટધર્મનું લક્ષણ આ પ્રકારનું હતું:

પાટધર્મીઓ નર્તક ભજનનું જ ગાન-ગવણ કરનારા હોય છે, એમાં દીપની જ્યોતને પાટ પર સ્થાપવામાં આવે છે, જ્યોતને નિરાકાર પ્રસ્તની સાક્ષીનું પ્રતીક ગણવામાં આવે છે. અનેક જ્યોતનું દર્શન, પાટધર્મીઓને મન આવી ધર્મ જ મહત્વનું અને આવશ્યક છે. આ પંથમાં પણ ગુરુસ્થાને તો કોઈ ભક્તિને સ્થાપવી પડે જ છે. ગુરુ યનાર ભક્તિ પંથની જ હોય, કોઈપણ ભક્તિ આ પંથમાં ભળી શકે છે; એ એના નિયમો માન્ય હોય તો. પંથના

૨૩/૫
૨૫/૫
૨૬/૫
૨૭/૫

-પચના સકતો જે જગ્યાએ મળે ત્યાં "પાટ બેઠો છે" એમ કહેવાય. જ્યાં પાટ બેઠે ત્યાં પધારના માત્ર અનુયાયીઓને જ આમંત્રણ મળે છે. આમંત્રણ આપનાર વ્યક્તિ "વાચક" કહેવાય છે. વાચક બધે ફરીને સહુને જાણ કરે. એના પ્રતીકરૂપે કોઈક પ્રકારના ગનાજના દાણા નિમંત્રણ સાથે આપવામાં આવે છે. પાટમાં જનાર વ્યક્તિ સંજ્ઞા બતાવીને પ્રવેશ મેળવે છે. દાણા કઈ તો ગુનારના કે પછી જે હાજર હોય તે પ્રમાણે હોય છે, અને એની સંજ્ઞા અપાય છે. પ્રવેશદ્વાર આમળ ઉભેલ પ્રવેશક વ્યક્તિને જોઈ જતાં બધામાં આવે તો જ વ્યક્તિને પ્રવેશ મળે છે, અન્યથા નહીં.

લેગઈ ગયેલા પાટધર્મીઓ ખાના-પીવાની સામગ્રી લેગી કરે છે અને પહેલાં ભોજન બતાવીને ચારોએ છે. આ પછી જ ન્યોત સમક્ષ ભજન ગવાય છે.

પાટની બે બાજુ ધીની બે દિશીઓ પ્રકટાવે છે તેને સૂરજ-ચંદ્ર કહે છે. પાટ માટે સકતોને પ્રસાદ અપાય છે તેને કોળી પાવળ આપી કહેવાય છે.

પાટધર્મી સંતો જ્યારે ભજન ગાન કરના એકઠા થાય છે ત્યારે તેમની યંડળીને ગતજગા કહેવામાં આવે છે. "ગત્ય" એટલે ખરી રીતે તો પચના દીક્ષિતોનો સમૂહ. ગત્યનો અર્થ ગંગા છે. એમ કહેવામાં આવે છે. ગત્યમાં ભળે એટલે નેમ ગંગામાં નહીંને પવિત્ર ગવાય એમ પવિત્ર થયા એમ મનાય. મુકિતના અર્થમાં "ગતિ"નો ને અર્થ છે એવો અર્થ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. આ "ગત્ય"માં સૌને સમાન લેખવામાં આવે છે- કોઈ ઉંચું નહિ. બધા વરણ સરખા. હિંદુ, મુસલમાન અને હરિજન સૌ ત્યાં એક સાથે બેસીને પ્રસાદ લે છે.

પાટધર્મમાં અતિથિધર્મ પણ કેવો છે? કોઈ પત્ની યાત્રે તો માખી દેવી, મેલી સાવના હોય છે.

કેટલાક "પાટધર્મ"ને "ઓતધર્મ" પણ કહે છે. પાટધર્મ ઝંખીકાર કરનાર વ્યક્તિ સ્ત્રી પણ હોઈ શકે. સ્ત્રીઓને પણ મહી" સ્થાન છે. ભજન વખતે સ્ત્રી-પુરુષોના લેહને ભૂલવાનું મહાત્મ્ય છે. બધામાં એક જ ઓત સ્વરૂપ પરમાત્મા વિરાજે છે. એની જ લગ્નની મહ્યરાત્રીની "મારાધ"માં જાવામાં આવે છે. ગણપતિની સ્તુતિ, સાખી ને એ પછી મારાધની ભજનવાણી હલકથી ગવાય છે. પાપ ને પુણ્યની ગંવા છલકાઈ રહે છે; પાપચાતાપની બાની પતિતને પાવન કરે છે. કર્મ ને પ્રારબ્ધની મીમંસા ત્યાં નિર્જરે છે; જ્ઞાન ને ભક્તિના જાણે ગજારા મહનના મોખમાં હોડે છે; જીવ ને જગત, હિંસા ને દયા, માયા ને નિરાશા જેવા છેલ્લોની જ્ઞાનભરી ચર્ચા થતી હોય છે. કિંમય કિંમયની ચંતવાણી, પ્રતિપ્રતિની પદાવલિ, ગાયકોના કંઠમાંથી છલકાયા કરે છે. ને એ રીતે ભજનની ધારા છેક પરોઢના સાવળુંમાં પરિણમે છે. "સાવળું"એ પરોઢમાં ગવાતું ભજન છે. એવો લગ્ન લગ્નમય પ્રભાતિયાને મળતો આવે છે.

મોદસાવને લક્ષ્ય કરવા માટે પ્રકાશસ્વરૂપ ઓતચક્રિતનું મારાધન એટલે પાટધર્મ. મરમીઓની પ્રભુસાવના, સંતોનો પ્રકૃતિ-પુરુષના સાયુજ્યરૂપનો મોદસાવ મારાધવાનું હોય પાટધર્મનું છે. મહને સર્વવ્યાપ્ત કરી વિસ્તૃતકૃપતા સુધી પહોંચવું એ લક્ષ્ય મા પંથનું છે. ચિકારનું વિગલન અને સફલિતિઓનું ભજનમોદસાવ સ્વરૂપે રટણ અને પોષણ મા પંથના અનુયાયીઓ કરે છે. પુરુષ-સ્ત્રીનાં સિન્નત્વ એને માન્ય નથી. પુરુષ પુરુષ ન રહે, સ્ત્રી સ્ત્રી ન રહે, પણ બંને પોતે વિસ્વાત્માનાં અમરઅમર સ્ફુલ્લિતો છે એવો ભાવ અનુભવે, ઓતની સાક્ષીએ, એવો મકામ, મરામ ભાવ પાટધર્મનું ચરમ લક્ષ્ય છે. સ્ત્રીપુરુષ પરમ ઓતરૂપ

—બની જાય છે તે સ્મૃત સાબ સર્વ એ જ્યોતિર્મા સ્મૃત થઈ જાય એવો
અહન અનુભવ પામવા આ પંથીનો મથે છે.

આ ધર્મના ખૂણ મહાકાલ ત્રિપુરાચરની ઉપાસનાના ક્ષેત્રમાં છે.
આ પથ કદાચ અત્યંત પ્રાચીન ગણાય, અને આ પંથને ગુપ્ત રાખવા
માટે અનુયાયીઓ ગુપ્તતાના શપથ લે છે. એટલે સારતમાં બ્રાહ્મણધર્મ,
બૌદ્ધ તે જૈનધર્મના કાળથી આ પંથનું ^{ગુપ્તપદો} અસ્તિત્વ હશે એમ અણુબુ જોઈને,
તે પંથની માની માન્યતા છે. એમ કહેવાય છે કે પંથની બહારના લોકો
જો ભૂલેયુકે આ ધર્મના કોઈ રહસ્યને જાણી જાય તો એને મારી
નાખવા સુધીના પ્રયત્નો પણ થતા હતા. આ પંથની ગુપ્તતા
પ્રકટ કરનાર અનુયાયી મહાપાતકી અને રૌરવ નરકની મધિકારી
હરે છે. પંથના મૂક રહસ્યોની ખૂબ ચીવટથી ગુપ્તતા જાળવવી એ
આ પંથની એક તરીકે માનવી લાક્ષણિકતા છે. દેહના સ્મૃત સાબ પ્રથમ
ભોગની લઈને શાન્ત કરી નાખવાની દૈષ્ટિએ ભજનમાં ખેસત પહેલ
ખાણીપીણી પણ થતી એ એને "પ્રસાદ" કહેતા. કાલાંતરે આ
રહસ્યવાદી ધર્મમાં પણ સડો પેઠો એમ એ પણ એક અપભ્રંશોનું ધામ
પણ બન્યો. "પ્રસાદ"ના મહત્ત્વ પરથી "પાટધર્મ"નું નામ પાછળથી
મળ્યું.

પાટધર્મી મૃત્યુ વખતે પોતાના પુત્રને પંથના અનુયાયી તરીકે
રહેવાના શપથ લેવડાવે છે. પુત્ર આ રીતે "પરમોદાય" છે, "પરમોદયુ"
એટલે શિષ્ય થવાનો વિધિ કરાવવો. શિષ્ય થનાર અચિત્તે
"પરમોદાયુ" પડે છે.

પ્રસાદની સામગ્રી બાજક પરથી જ્યોતને જ ધરવામાં આવે છે,
એ એવી માન્યતા છે કે પ્રસાદ બધા જ અનુયાયીને મળી રહે એ પછી

-લેશ માત્ર પણ વધે નહિ. જો વધે તો શકા પાય છે કે કોઈ પ્રસાદ વગર રહી ગયું છે. સાચતિવાને ત્યાં "પાટબેઠેલો" ને સજન ગનાતો હતા, ત્યારે લૂટારો જેસલ ધોડાહારમાં છૂપાવેલો હતો. પ્રસાદ દાણે એક વ્યક્તિનો પ્રસાદ વધેલો જણાતો તપાસ થઈ, એ જેસલને ચોધી કાઢીને એને એ પ્રસાદ આપનામાં આવ્યો, એ કથા પ્રસિદ્ધ છે. પાટધર્મના અનુયાયીઓ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર ને મારવાડ સુધી હતા અને હ્રીપણ છે. એમાં મુસ્લિમ સંતો પણ હતા. શાકતપંથના ગાફિરો માર્ગસિદ્ધાંતનું પડતર કોણે કર્યું તે જાણવા નથી મળતું. બળી એ પંથના સંતો-સાધકો થઈ ગયા તે એક જ કાળમાં થયા કે જોછા વધતા સ્તરે થયા તે પણ જાણવા નથી મળતું. એટલું જ કહી શકાય કે એ સાધકોની હયાતીમાં ગાંધી પંથની શુદ્ધિ જળવાઈ રહી હશે.

બાજોઠ પરની જ્યોત પણ સત્તે આધારે સ્વયં પ્રકટે છે એવી ગ્રંથા અનુયાયીઓની રહી છે. જ્યોત સમક્ષ મૂર્તિ હોતી જ નથી. પરિણામે જ્યોત નિરાકાર જ્યોર્તિભય પ્રત્નની ઉપાસનાનું મહિમાર્વતુ પ્રતીક બની રહે છે. અનુયાયી સિવાય જ્યોતનું દર્શન સુધ્ધાં થતું નથી. પરમોદાવા માટે વ્યક્તિએ પાટ બેસાડવો પડે છે, તો જ વ્યક્તિ "પરમોદાઈ" કહેવાય છે. શિવ્ય ધનારને પ્રથમ તો અંધે પાટા બંધાવીને પછી જ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે, અને ત્યારે ગુરુમંત્ર અપાય છે.

ભરથરી, ગોપીચંદ, રામદેવીર, માલદે-રૂપાદે, જેસલ-તોરલ-નાં સજનો આરાધનઈ સજનો છે. પાટધર્મીઓ આ સજનોનું ગાન મહદંશે કરતા હોય છે. પંથની ફિલસૂફીને આ સજનો વ્યક્ત કરે છે. આ સજનોથી વૈરાગ્યની વૃત્તિનો ઉન્મેષ ચિત્તમાં પ્રકટે છે. જ્યોત સિવાય, પ્રભુ સિવાય, અન્ય કશું નથી, નથી માંવા, નથી મમતા, એક છે માત્ર

૧. સરખાબો: જયમલ્લ પરમાર, "આપણી લોકસંસ્કૃતિ" પુ. ૨૦૭.

વૈરાગ્ય - ચાલુ આ પંથનું મંતવ્ય છે.

દરેક સજનિક સદ્યમાં પહેલા બારામાં ચાર ચાર સજન આવે છે, અને પછી તો સવાર સુધી એ પ્રમાણેનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. રાત્રિના બાર પહેલાં સાધારણ રીતે જ્ઞાન, અજ્ઞાનવાણી ને ચાલ્યા જેવાં સજનો આવે છે. રાત્રિના બાર પછી "આરાધ"નાં સજનો ઉપડે છે. આરાધમાં ચાક્રાંત્રી ને ચિત્તને લય કરી નાખતી વ્યંજના છે. ભક્તિજીવનનાં કહો, સ્વેચ્છાવિચેષ્ટ, રાગ-વિરાગ, સંતાપ, કંદના, કડુણા, માલમ-સ્વાપર્ણ, કડુણા, આશા-નિરાશા, નિરાલ્પજ્ઞાન, કૃષ્ણનું શૂન્ય સ્વરૂપ, પ્રજ્ઞાના નિરંજન નિરાકર સ્વરૂપનું વર્ણન - આ બધું "આરાધ"માં સજનોમાં વિષયરૂપ છે. આરાધનાં સજનો કોઈકોઈવાર નિર્વિકલ્પ સમાધિની અનુભૂતિ વર્ણવી રહે છે.

અમમવાણી:- (આગમવાણી)

અમમ એટલે અવિભક્ત, અને અમમવાણી એટલે આ વિનું દર્શન કરાવતી રહસ્યમયી આર્ષવાણી. આમમનાં સજનો રાત્રિના અમે તે સમયે પ્રબોધનામાં આવે છે.

બીજાં પ્રકાર:-

આ સંપ્રદાયમાં દર મહિનાની બીજાં દિવસે સજન બેસાડવાનો મહિમા છે, અને આવાઠી બીજનું તો મત્સ્યંત મહત્ત્વ છે. કચ્છમાં અંબરમાં જેસલ-તોરણની સમાધિ પર એ દિવસે સજનમંડળીઓ મળે છે. એમાં ઢોલ કે દોકડનો ઠેકો, મંજિષ્ઠા, ઝાંઝિ પગાજ અને એકતારા સાથેના ચાલપમાં ગજાઈને આવતી સંતવાણી, "બાર બીજના ધણીને" અથવા હાજરાહજૂર પ્રત્યક્ષવત્ આરાધતી હોય છે. રાત્રી આમ સજનોની ઠોરમાં વીતી જાય છે.

લોકકંઠના એ પરમદા ને માણ્ડા, "સોરઠી સંતવાણી"ના

સંગ્રહક શાયર શ્રી ઝબેરચંદ મેધાણીના શબ્દોમાં કહીએ તો બીજધરમન ચારાધ્ય દેવ "નકલક નેવધારી"નું પ્રતીક બીજનો ચંદ્ર છે. : બીજની ચંદ્રલેખા શિવને બાણે પ્રતિષ્ઠિત છે. ભક્તિવાદના આદ્યપ્રણેતા શિવને ગણવામાં આવે છે. એ આદિનાય પણ કહેવાય છે. નાથ સંપ્રદાયના એ મૂળ પુરુષ મનાય છે. આનું પ્રતીક અન્યત્ર કયાંય નહયું નથી. સોરઠી ભજનપરંપરાની એ એક વિશિષ્ટતા છે. આ "બાર બીજના ધણી" એ પછી તો ફક્ત "ધણી" શબ્દ જ મોજાવાય છે."

"ધણી" શબ્દ ભજનની દુનિયામાં પાછળથી ગુરુના પ્રતીકરૂપે પાછળથી રચવાય છે. બિરાટ પરમાત્માની લીલાનું દર્શન કરનાર ને કરાવનાર ગુરુ બુદ્ધ "ધણી" — પરમાત્મા છે. એવી ગ્રંથા વ્યક્ત કરતી બાણી ભજનોમાં બારંબાર સંભળાય છે.

"ભજનનો વેપાર, ધણી તારા નામનો આધાર.

કર મના ભજનનો વેપાર ૭."

૦૦ ૦૦

૧ ગુરુ તારો પાર ન પા...યો, પ્રથમીના મલિક તારો હોજી.
ગુરુની સર્વવ્યાપિતાને "ધણી" શબ્દથી પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય પણ આપણે નોંધવું એવું.

"હા રે હા, જમો અસમાન બાવે

મૂળ વિના મડિયા જ હો જા."

"જે જ, ૦૦ યેલ વિણ આલ ઠેરાયો રે"

જે વારી વારી વારી અમઠ ધણીને હવે મોજાવો ૭ હો જા"
અગનને યોલ દેનારા ગુરુનું સામર્થ્ય કેવું અદ્ભુત છે!

સોરઠની લોકવાણીનું મતિમ સ્વરૂપ સંગ્રહનાર ને પોતાની અનોખી સૂઝથી મૂલવનાર મેધાણી કેટલું સચોટ મૂલ્યાંકન આપે છે.
"સોરઠી સંતવાણી" ના પ્રવશેકમાં એ કહે છે:

૧. ચતો વાયો નિવર્તન્તે: ——— ઉપનિષદ.

"લોકસાહિત્યને એક વિશાળ વટવૃક્ષરૂપે કલ્પીએ. ગીતો, વાતો, દૂયકાં, ઉખાણાં, વ્રતાદિને એનાં ડાળી, પાંદડાં, પુષ્પો ને બિટપો કહીએ, તો આ સજનો એ એનાં આખરી ફળોરૂપી સમજી શકાય. લોકવાણીનો ચતિમ પરિપાક આ સજનવાણી છે. સંસારની કીણીમોટી સકળ માનવોર્મિઓને સંગીતતાલબદ્ધ શબ્દોએ રસનારી લોકવાણી એ આખરી આત્મિક રહસ્ય-મંથનના સજનસાખોને ન રસાવત તો એ અધૂરી અધૂરી, આજોતરી, કેવળ સપાટીને જ સ્પર્શીને અટકતી ગણાત. અને જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, આત્મતત્ત્વ એને એ વેદો, ઉપનિષદો તેમજ ભાગવત ઇત્યાદિમાંથી હોહીને આ લોકવાણી એ જનસામાન્યને સ્પર્શી તેમાં તાલ સંગીતના કટોરામાં ન ઉતારત તો એક પ્રથમ કોટિની કરુણતા નીપજી હોત".^૨

રત્નિ સાહેબ "અખડ ઘણી"ની ઓળખ કરાવે છે.

"કાયાના ધડનારાને તમે ઓળખો રે, જિયાં જુઓ તિયાં ચરખો" ૭

"આ રે કાયાનો ગરબ ન કરશો; ચરખો નહિ આ તો ચરખો

રામજીને બનાયા પવન ચરખો".

માનવદેહની સગુરતાને પ્રકટ કરતી આ વાણી પરમ ચૈતન્યધામ એવા "ઘણી"ની ઓળખ કરાવે છે. એમાં ચરખાનું પ્રતીક કેવું વેધક છે ને લક્ષ્યગમી છે!

સજનવાણી એ માત્ર વાગાડબર નથી. અજમ ઝોયરને શબ્દની ગઠરીમાં બાંધનાર વાણી પણ સજન નથી. સારું સજન તો વસે છે પૂજ્યની કઠોર વાસ્તવિકતામાં નિલાડામાં શેકાતા ને પકવ થતા ભક્તજનનના કૃદ્યમાં. એથી જ દુનિયાના દુઃખદલની લાલમાં શેકાતા માનવીને ચાતાવણી મળી રહે એવું સજનમાં ઘણું મળી આવે છે. જૂઠું, પાંખડું અને માયાના વળગણો તજવાની જીવને માર્ગિક શિખામણ પણ સજનમાં છે. અધમ વાસનાના શેવનમાં રાગનાર મૂઠું, ગાફેલ એવા

૨. જગદેશ્વર મેઘાણી, સોરઠી સંતવાણી, પૃ. ૩.

—જીવને મુક્તદશાનું સકલજીવન જીવવાની પ્રેરણા જાગે, એવી સજ્જતા હોવી પછી ભજનમાં છે. ધર્મ ને નીતિની જડતાને સારી નાખતી ચાખજા પછી ભજનમાં સરપૂર છે.

જાગૃતિનો ધૂણો ધખાવીને બેઠેલો નિરંજન દેવ જ સેવવા યોગ્ય છે. પ્રભુનાં મૂર્ત પ્રતીકોની આરાધના એ એક રીતે તો સ્મૃત્તીની આરાધના જ છે. સૂક્ષ્મને નિરખવા, બોળખવા ને પામવા, તો મહામેધા વિની પ્રજા જાગૃત થવી જોઈએ.

" એ જી, મનવા માયલી છ રે, ગોરખ, જાગતા નર સેવીએ.

જાગતા નર સેવીએ, તું-ને મળશે નિરંજનદેવ"—: ગોરખનાથ:

ભજનવાણીના પ્રવાહની અર્પિતતા કેવી છે! કોઈને નવાઈ પછી લાગે કે ભજનસર્કો સિન્ન સિન્ન છે છતાંય એ સૌનાં ભજનોમાં એક જ સત્ય પ્રકટયા કરે છે અને તે ગુરુમહિમા, જ્ઞાનમહિમા, જ્યોતના નિરાકાર તેજ-સ્વરૂપનો મહિમા, પ્રભુદર્શનની આરત, વિશ્વવ્યાપી પ્રભુ સ્વરૂપ છે. વિશેની મીમંસા એકસરખી જ હોય છે. વૈરાગ્ય ને યોગને દૃઢાવનારા ભાવ તો ભજનસૃષ્ટિની એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.

ભજનના ભાવો તો સાતીગળ "ભક્તિ-ચૂંદડી" જેવાં છે. એ ભાવની સાત પછી અવનવી છે. ગુદાદાર પ્રતીકોથી જેમાં વિશ્વ-રંગોની પુરવણી થઈ છે, આરાધ, આગમ, અવળાણી, આખ્યાયિકા, પ્રભાતિયા, રહેણી, સાવળ—આ ભજનપ્રકારોમાંની વાણી, માત્માના ઐતસ્તલની સરવાણીઓ છે. જ્ઞાન-ભક્તિની ધૂન પ્રત્યેક સંબંધમાંથી ઊઠે છે. સત્યયુગના પડખા પાડતી કવિતા આ ભજનપ્રકારોમાં છે. મસ્તીના મારગ ચીધતી સંબંધારા હજારો વર્ષનો પથ કાપીને આપણી પાસે વહી આવી છે. જેમાં ધર્મભાવનાસભર સંસ્કૃતિના સંવાદી સૂર છે. ભારતીયતાની મુદ્રાથી ભક્તિ લોકહૃદયનું ચિરંતન સત્ય છે.

-જે ચત્વ ધર્મરંજ્યુ છે, તેટલે જેમાં શૈલિકજનની ઉપેક્ષા અને નામુખિક જનની ભાવનાનો પુરસ્કાર છે. લોકસંત મહાત્મા મુજદાનુ ના સજન ગુનો:

"હુદરવરની મુંદડી, ^{માં} છે માતમરામનો નાક
બોરો સંતો મુંદડી ।

તપવીરજમે બહુ ક્યાર, ક્રૂત ક્યારે રે અપાર,
સમવત સવાની બહુ સન્ધાર, મારે હરિવર વરવાની માથા
- બોરો રામા મુંદડી."

ના નામુ સજન વૈરાગ્યની સકિત-મુંદડીના સ્વરૂપનું પોત પ્રકટ કરે છે. ૩.

સજન એ તત્ત્વજ્ઞાનનું હી મિસલ નવનીત છે. કાલ્યાણ ઉપદાનરૂપે તત્ત્વચિંતન સજનનો વિષય બને છે ત્યારે જેમાં નિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાનની સૂમિકા પણ નાપણે તપાસવી જરૂરી બને છે. વિજ્ઞાન ન્યાં મટકે છે, ત્યાંથી તત્ત્વજ્ઞાન શરૂ થાય છે. બધી જ જ્ઞાનચાખાઓ કરતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય વધારે મહન છે. જેમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનુભવોનું દર્શન છે. મનીષીઓની સ્વયંસ્ફુરિત મેધાનું પ્રકટ સ્વરૂપ તેટલે જ તત્ત્વજ્ઞાન. જે અત્યંત પુરાતન અને મહન છે. એના મહતા હીતરતાં સ્તરો પણ વેદો, વેદાંતો ને ઉપનિષદોમાં જોઈ શકાય છે. ના ગ્રંથોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો માત્મા વિલસે છે. દુનિયાના મહાન ધર્મગ્રંથોમાં માત્મા અને પરમાત્માની યોગ વિષયભૂત છે.

૩. "સકિતરસની ના મુંદડીનો ઉદ્ભવ માત્ર શૌરાષ્ટ્રી નહોતો:

ભારતવ્યાપી હતો. ચૌદમી સદીનો એ વિરાટ ચમત્કાર હતો.

નામલા યુગોથી સિન્ન એક વિચારધારા અને વાણીધારા જનન-જનતા સમસ્તમાં રેલાઈ ગઈ. એતો ભારતીય ચિંતનધારાના - સાતત્યવંતા વિકાસક્રમની સ્વભાવિક નવસૂમિકા છે. "મેધાણી," "સો. સ. વા." "પૂઃ ૬"

-ઉપનિષદો અને ગીતા, બાઇબલ ને કુરાન એ સર્વમાં વિરલ દ્રણોમાં
પરમ આત્માની ઝાંખી છે.

"ધર્મ" શબ્દ પોતે પણ જે એક સ્વયં પ્રકાશ છે, જેમાં
વિચારની ^{ચરમ સીમા} ~~મર્યાદા~~ જેવું તત્ત્વજ્ઞાન છે. એ ધર્મ શબ્દમાં આદર્શ ને
નીતિભાવનાનું, ~~નિત્ય સત્યની~~ કર્મની આચારસંહિતાનું, સમરાચર જડ
અને ચેતન સૌ પ્રત્યેની ઉદારતાનું, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપાનું, બંધુતાનું,
મનસાબાયાકર્મણનું ^{અને} પરમ શુદ્ધિનું દર્શન છે.

માનવસદાયમાં સામાન્ય રીતે પરમ ચૈતન્ય પ્રત્યેની શ્રદ્ધા
બચેલી છે. પણ ક્યારેક માનવમનમાં શ્રદ્ધા ઉદ્ભવતી હોય છે ને
પરમત્ત જેવું રહસ્ય કે શક્તિ નથી એમ પણ લાગી જતું હોય છે.
ક્યારેક પોતે જોયેલું સત્ય જ માત્ર સાચું છે, પોતાના ધર્મનાં રહસ્યો
જ સાચાં છે, પોતાના ધર્મના સંસ્થાપકો જ શ્રદ્ધેય છે, માનવજાતિએ
એમને જ સ્વીકારવા જોઈએ, એવો આગ્રહ ધર્મજડ લોકો કરતા હોય છે.
પણ ધર્મ કોઈ બંદીખાનું નથી, તેમ ધર્મ એ સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપોમાં જ
કોઈ એકમાં જ છે એમ માનવું, એનાં કરતાં માનવધર્મ તાસ્તિકપણે તો
એક છે, માત્ર એની પ્રજાલિકાઓ અનેક છે, એના સિદ્ધાંતો અનેક છે,
એ સિદ્ધાંતોના (શોધક) સ્થાપકો અનેક છે, એમ માનવું બધારે
સચ્ચિતક છે. અહીં ધર્મ એટલે પરમસત્યની વિસ્તૃતિમત ચેતના, ચૈતન્યનો
પારાવાર ને પામવાની જીવનપ્રક્રિયા, જીવનદૃષ્ટિ એવો વિશાળ અર્થ
ઉદ્દિષ્ટ છે. જનસૃષ્ટિને એવા વિશાળ અર્થમાં જ ધર્મ શબ્દ અસિપ્રેત છે.
સમર્થ વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાની પ્રો. રાનડે કહે છે તેમ:

"ફ્રગ્મેન્ટના ઉદયથી આરંભીને ઇશ્વરવાદ વગેરે તુમુલ્હ તત્ત્વવાદના
સંઘર્ષોમાંથી પસાર થઈને આપણે ભારતીય આત્મચિંતનના વિકાસનું
મૂળ મધ્યયુગના રહસ્યવાદની સંધ્યાબેળા સુધી મેળવ્યું છે. જેઓ -

-જેઓ દર્શનશાસ્ત્રની જીવનના એક માર્ગ તરીકે ગણના કરે છે તેમને જ આ મધ્યયુગીન રહસ્યવાદ સંતોષી શકે છે, કારણ કે તે - તત્ત્વદર્શનનું વ્યવહારુ પાશું ધરાવે છે. ઉપનિષદકાળથી મંડીને આવેલતની કિલસૂકીનો જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો આવ્યો છે એની મદદ એક સામાન્ય રહસ્યધારા નિરંતર વહેતી રહી છે, પણ ન્યારે આપણે ઇચ્છુની બીજ સહજા બ્દીમાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે આ રહસ્યવાદ અત્યંત મહત્ત્વનો બની જાય છે, કારણકે હિંદના - ગુદા ગુદા પ્રતિના ધરમી સંતોએ શીખવેલી વ્યવહારુ મધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉદ્ભવ આ સહજા બ્દીમાં થાય છે.....

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે ઉપનિષદના રહસ્યવાદમાંથી ન્યારે આપણે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે આત્મિક જીવન આપણને મઠોની દીવાલોમાંથી બહાર નીકળીને ચોટામાં બેઠેલું દેખાવ છે. "૪.

મધ્યકાલીન ભક્તિપ્રવાહના સમય તો ઉપનિષદોના કાળ સુધી પડેલા છે એનું રાનડેનું પ્રતિપાદન છે. ભક્તિયુગની સમીક્ષા કરતાં રામચંદ્ર શુક્લ કહે છે. "દેશમાં મુસલમાનોની - શાસનપ્રતિષ્ઠા થઈ. આખો સામે મદિરો તૂટવા લાગ્યા. અને હિંદુ જનતાના હૃદયમાં ઝોરબ કે ઉત્સાહને માટે સ્થાન ન રહ્યું, એટલે ન તો તેઓ પોતાની બીરતાના ગાન બનાવી શકતા હતા, ન જો ગાનને વગર લજ્જાએ સંભળી શકતા હતા. પોતાના પોરુષને હારી બેઠેલી હતા. જાતિને માટે ભગવાનની શક્તિ તેમજ કરુણા તરફ ધ્યાન લગાડ્યા વગર બીજો માર્ગ પણ શો હતો? -

૪. હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી : ગ્રંથ: ૭:

: પ્રકરણ ૧, પાનું ૧-૨ :

"પણ આ વિધાન સર્વથા સ્વીકાર્ય નથી, કારણકે ભારતીય -
ચિંતનપ્રવાહ એની પૂર્વેથી જ સ્વભાવિક રીતે જ ભક્તિમાર્ગ પર વળી
રહ્યો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ વલણ એક સહજ મૈત્રિહાસિક
પ્રક્રિયારૂપે આપણે જોઈ જોઈએ. ગ્રિયર્સન મધકાલીન ભક્તિવાદ માટે
એક વિધાન કરે છે તે જોઈ પડે છે: "પદ્મરમી સદી તેમ જ તેની -
પછીની સતાબ્દીઓનું સાહિત્ય વાંચવાનો મોકો મળ્યો હોય તેના
કોઈપણ મનુષ્યને આ નવી તેમજ પુરાણી ધાર્મિક ભાવનાઓની વચ્ચે
પડેલા જબરદસ્ત વ્યવધાન લક્ષ્યમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આપણે
એક એવા ધાર્મિક અંદોલનની સમક્ષ આવી ઉભા છીએ કે જે અંદોલનના
કરતાં કોઈ અન્ય વધુ વિશાળ અંદોલન ભારતવર્ષે પૂર્વે કદી જોયું
નહોતું. જો આ ધર્મના અંદોલનથીયે વધુ વિશાળ આ ભક્તિવાદનું -
મોજું હતું. કારણ કે એનો પ્રભાવ આજ પર્યંત મોજૂદ છે. ધર્મ એ આ
યુગમાં જ્ઞાનનો નહિ, બલકે ભાવાવેશનો વિષય બની ગયો હતો.
અહીંથી આપણે રહસ્યમયી સાધના અને પ્રમોલ્લાસ: મિસ્ટીસિઝન-
એન્ડ રેપ્ચર:ના પ્રદેશમાં પ્રદેશમાં પ્રદેશીએ છીએ કે જે કાશીના -
દિગ્વિજયવંત પાંડિતોની કોટિમાં નહોતા, પણ મધ્યયુગના યુરોપી
સંત બનાઈ ચોમસ અને સંત થેરીસાની સાથે સરખાવવા જેવા હતા. "પ.
વધુમાં ગ્રિયર્સન આ ભક્તિમાર્ગના મૂળ વિશે એક બીજા સ્પષ્ટ
કરે છે કે લોકોને એના પ્રાદુર્ભાવ અને સંશોધન કરવાની કિંબ્દિ -
નહોતી. "કોઈ હિંદુ જણ તો નહોતો કે આ વસ્તુ ક્યાંથી આવી
કોઈ એના પ્રાદુર્ભાવનો સમય પણ નક્કી ન કરી શક્યું " પણ -

૫. હિન્દી સાહિત્યકા ઉત્તિહાસ.

-ડો. હજારીપ્રસાદ આ મતથી બુદ્ધા પડે છે. એ તો કહે છે કે "ભલે-
 મેનો પ્રાદુર્ભાવ એકાએક બની ગયો, પણ એ માટે તો ચેંકડો વર્ષોથી
 મેધાહમ્બરની જમાવટ થઈ રહી હતી." વિધાનના મૂળમાં બૌદ્ધધર્મનો
 મહાયાનપંથ અને દક્ષિણભારતના ભક્તિપૂર્ણ ઉપાસના કરતા -
 જાણનારભક્તોની પરંપરા આ ભક્તિમાર્ગના ગર્ભમાં રહી છે. રામાનુજનો
 ઉદ્ભવ જાણનારભક્તોની પરંપરાનો એક ઉન્મેષ છે. એમની વૈષ્ણવતા
 ભારતવ્યાપી બની રહી. એમણે વિષ્ણુભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.
 નીચલા વર્ણોનું સ્વમાન જાગૃત કર્યું. ધર્મમાં હૈયનીચના ભેદ ન હોઈ
 શકે. સહુ માનવ હરિજન છે એ ભાવનાનું પ્રવર્તન કર્યું. શ્રી રામાનુજની
 પદ્યમી પદ્ધતિએ સ્વામી રામાનંદે જાતિપરંતિના ભેદો પર પ્રહાર કર્યો.
 ઉત્તરભારતમાં એમની સેવાઓ મોટી છે. એમણે જનસમસ્તને નવો મંત્ર
 આપ્યો, કે પ્રભુશરણમાં વર્ણશ્રમના ભેદો ન હોઈ શકે. નાતજાતના
 ભેદો વ્યક્તિ માટે ગૌણ છે, ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે, અને શ્રેષ્ઠત્વ ભક્તિ
દ્વારા જ લભ્ય છે, એનું રામાનંદ અને એમના શિષ્યોએ ભારતની
 જનતાને પ્રબોધ્યું. રામાનંદનો મંત્ર જનતાને એમણે જ આપ્યો છે. એમના
 શિષ્યમંડળમાં રોહિદાસ ગમાર, કબીર વણકર, ધન્ના જાટ,
 સેના હજામ, પીપાણ રાજપૂત હતા. || મલકાલીન ભક્તિપ્રવાહમાં -
 રામાનંદનું વ્યક્તિત્વ વિશિષ્ટ રહ્યું છે, ભક્તિસાહિત્યના મહારચયિતા
 તરીકે. કબીર, રામાનંદની વાણીનો જ પડખો પાડે છે, પણ એમાં
 એની અનુભૂતિનો રણકો સાચા ભક્તનો છે. વૈષ્ણવભક્તિ સાથે -
 નાય-સિદ્ધોની વિચારધારા કબીરે પચાવી છે. એમાં સૂફીવાદી
 દૃષ્ટિનો સંસ્પર્શ પણ કબીરની વાણીમાં વરતાય છે. "કબીરમાં પરિપાક
 પામેલું મધ્યયુગી મહામાર્ગી ભક્તિવાદનું સ્વરૂપ આમ સુધ્ધરૂપે ભારતીય
 હતું" એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. કબીરની ચિંતનાત્મક બાની આ -
 વિધાનની સાક્ષીરૂપ છે. અવળવાણીના સમાજલક્ષી કટાક્ષો, ભક્તિના-

જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં
 વિશિષ્ટ નીચેના
 વિધાનરૂપે

અનુભવોના સારરૂપ સાખીનો, જ્ઞાન વૈરાગ્યનાં પદ-ભજનો, કબીરના સ્વકીય આધ્યાત્મિક-અનુભવનો પરિપાક છે. એ બધામાં વિલસે છે, નાચપાંચની શૈલીનો બદ્. કબીરની શૈલી એ ભજનસાહિત્યની એક માગલી શૈલી છે. એ શૈલીમાં જે મસ્તરગી સકડકડાઈ છે તે અપાને પણ સ્પર્શી ગઈ છે. ભારતની લોકજ્ઞાનીનું એક જ હૃદય છે અને એ ભજનભાવથી ઘડકતું રહ્યું છે. એમાં એક મહત્ત્વનો ઘળકાર કબીરની બાણીનો છે એથી જ કબીરની ભજનબાણીની અસર ભારતવ્યાપી અસર ભજનબાણીમાં પણ છે. એ બાણીનાં અનુકરણો, રૂપાંતરોને ભાવાનુવાદો પ્રતિપ્રતિના સતો, મહતો ને ભક્તોની બાણીમાં મળાયે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં રાવણહથ્થા લઈ ફરતા લોકગાયકોની બાણીમાં કબીરના રણકાર, એની ભંખીઓ, એની વિચિત્ર ભજનબાણીનો રણકો સંભળાયે. મીઠી હલકી ગવાતાં એ ભજનો માને પણ એમાં જ હૃદયસ્પર્શી રહ્યાં છે એનું કારણ એમાં સચવાયેલો મધ્યકાલીન ધર્મવારસો છે. કાળની સંવાદે યાત્રા કરતી માગલી ભજનબાણીની પદાવલી અમર છે. એમાં કવચિત્ માત્ર જ્ઞાનાનુભૂતિ કે ઉપદેશ હોય, કે કોઈનાર ભક્તચરિત્ર હોય, કે જ્ઞાનવૈરાગ્યની ગોહિ હોય. પણ લોકહૃદયે સચવાયેલી આ કાવ્યસરણીનાં સનાતન જલ સીતલ, પવિત્ર અને સ્ફુર્તિદાયક છે.

ભજનસ્વરૂપની પ્રારંભિક ભૂમિકા કબીરની બાણીથી વધાઈ છે એ નિઃસંશય બહુ જ મહત્ત્વની છે. ભજનસ્વરૂપને કંઠારવા, ભજનને એક માગલું સ્વરૂપ આપવામાં જે એને ભારતમાં સ્થિર કરવામાં કબીરનો ફાળો મોટો છે. ભારતની હિંદુ ધર્મભાવનાને ઇસ્લામધર્મનાં સદ્ગત્ત્વોની સાથે સંગત કરવાના પ્રયત્નો મધ્યકાલમાં કેટલાકે કર્યાં છે, એથી વટાળ પ્રવૃત્તિને ભક્તજનો એટલે ઓછે બટકાની સકયા છે. એમાં નિર્મુલ્ય પ્રેમભક્તિ-મૂલક ઇસ્લમરોપાસના દ્વારા કબીરનું સ્થાન અદ્વિતીય રહ્યું છે. કબીરની ભક્તિ બ્રાહ્મચારીઓ પર છે. પરમતત્ત્વ માટેની ઝંખના

જ કબીરને મન સર્વસ્વ છે. પ્રેમ " બેદ નથી, ચાસ્ત નથી, કુરાન નથી, જપ નથી, માલા નથી, તસ્બીહ નથી, મદિર નથી, મસ્જિદ નથી, સ્નાતક નથી, નબી નથી, પીર નથી, પર્ચમખર નથી". કબીરને મન પ્રેમ તો, નિરંજન નિરાકાર સ્વયં પરમાત્મા છે. — ડૉ. હનરી પ્રસાદ.

"એક નિરંજન એક મેરા, હિન્દુ-હુરુક હુન્દી મેરા ।

પૂન કહૂં ન નિમાજ ગુનરૂં, એક નિરાકાર હિરદે નમસ્કારૂં ।

નાં હજ બંદ ન તીરથ-પૂન એક પિછાણ્યાં તો કયા દૂન ।

કહે કબીર ભરમ સબ ભાગ્યા, એક નિરંજન-સૂ મન લાગ્યા ॥

કબીર ગ્રંથાવલી પદ ૩૩૮

"પદિ પદિકે પત્થર ભયા, લિખિ લિખિ ભયા ગુ ઈંદ સ

કહે કબીરા પ્રેમકી, લગી ન એકો છોંટ ॥

"પોયા પદિ પદિ જગ મુખા, પડિત સ્વા ન કોઈ ।

હાઈ મત્તર પ્રેમકા, પદે સો પડિત હોઈ ॥

કબીરનો એકેદ પણ કેવો છે, રામ — રહિમ બેની એકાકારપણાની ભાવના કેવી છે તે જુઓ:

"હમારે રામ-રહિમ-કરીમા, કે સૌ — મલહ-રામ સતિ સોઈ ।

ખિસ મિલ મેટિ નિશંકર એકે, જોર ન દૂન કોઈ ॥

ઇનકે કાજ-મુલા પીર-પૈકબર, રોન-પછિમ-નિવાન ।

ઇનકે પુરબ-દિસા દેન-દિજ-પૂન, મયારસિ-મગ-દિવાન ॥

પદ ૫૮ કબીર ગ્રંથાવલી.

કબીર તો બેદ-કુરાનથી પણ માગળ જવા મથે છે:

ગગન ગરજે તહાં સદા પાનસ ઝરે, હોત ઝનકાર નિલ બજન તૂરા ॥

બેદ-કેતબકી ગંમનાહીં તહાં, કહે કબીર કોઈ રમે સૂરા ॥

— કબીર ચાહબીકી સબ્હાવલી,
પૃ. ૧૦૪ — ૧૬૦૬ ઈ.

બાહ્ય ધર્મચારોથી પર ઝેની સુધના કબીરની છે ઝેની પ્રતીતિ મહી
યાવ છે. રૂઢિઓ ને પ્રજાલિકાઓની સામે કબીર લડે છે:

એક સમસેર ઇકસાર બજતી રહે

કોઈ કોઈ સુરમા સત જોલે ॥

કામ-દલ જતિ કરિ ક્રોધ પેમાલ કરિ ।

પરમ સુખ ધામ તહ સુરતિ જોલે ॥

સીલસે નેહ કરિ જ્ઞાનકો ખડગ લે ।

માય ચૌમાનમે જોલે જોલે ॥

કહે કબીર સોઈ સત જન સુરમા

સીસકો સૌપ કરિ કરમ ઠેલો ॥

— સંદર્ભાવલી પૃ: ૧૦૬

કબીરની પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા કેવી અનન્ય છે તે જુઓ:

"એકે મન વિશ્વાસ હૈ, સદા ગુરુ હે સત્ત ॥

કોટિ કાલ ઝકઝોરહીં તઉ ન હોય ચિત ભગ ॥"

કબીરની નિર્ગુણભક્તિનો સ્વીકાર કરતી ગુજરાતી ભજનમંત્રી આ પંક્તિ
કેવી સચોટ છે ।

ગજનમહલના ગોલોક માંહે, ઇ નર રે સૂતો નિરધાર:

ત્રણ લોક ઝેની સેવા કરે, ગાય કબીર રણકાર

છતાં "કબીરદાસકી ભક્તિ-સાધનાકા કેન્દ્ર બિન્દુ પ્રેમલીલા
હે" — એમ ડૉ. હબરીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનોએ કહ્યું છે એ વિચારના
જેવું છે. કબીરનો પ્રેમ વિશ્વની ચેતનાના સર્વ વ્યાપારોને સંકળતા
વિરાટ પરમાત્મા પ્રત્યેનો છે, કોઈ મૂર્તિ પ્રત્યેનો નહિ. એ પ્રેમ બધું
વ્યાપક ને વિશાળ અર્થમાં કબીરની ચિંતનધારામાં નજરે પડે છે.

ભક્તરૂપી પ્રિયાને માટે ભગવાનરૂપી પ્રેમીએ સર્જેલી મૂંઢડી

૬. સત્ય કબીરકી સાખી, સં. ૧૬૭૭, વેકટેક્સ્ટર પ્રેસ પૃ. ૧૮૪.

અમૂલ્ય છે. આઠપ્રહરૂપી આઠ હાથથી જે ચૂંદડી વણવામાં આવી છે. એનો રંગ પથતત્ત્વરૂપી પાંચ ભાતનો છે. આ ચૂંદડી સનાતન છે, નિત્ય-નૂતના છે. પ્રિયતમે પ્રસન્ન થઈને જે પ્રિયાને આવી ચૂંદડી આપી છે, તે પ્રિયા ધન્ય છે.

"ચુનરિયા હમરી પિયાને સંભારી, કોઈ પહિરે પિયકી પ્યારી ।
આઠ હાથકી બની ચુનરિયા, પંચ રંગ પટિયા પારી ।

"ચાંદ સુરુજ નમે અંચલ - હાથે જળજળ ભેતિ ઉભરી ।

જિનુ તાને ચહબની ચુનરિયા દાસ કબીર બલિયારી ॥" ૭

"ચૂંદડી" પછીનું પ્રતીક "ચાંદર" પણ કબીર કેવું પ્રગટ્થ પ્રયોજે છે ।

"કીની કીની બીની ચદરિયા....."

આ પદ-ભજન માને પણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ગવાતું સંભળીએ છીએ ત્યારે અણ લોકમાયકોને એમાંની હિન્દી પદ્યબાની કઠિન નથી લાગતી. જ્યે આ ભજન ભજનિકોને હિન્દી ભાષાનું લાગતું જ નથી, એમનું સ્વકીય જ જ્યે છે ।

કબીરના પ્રતીકો ગુજરાતનાં અનેક ભજનોમાં કીલાયા છે. આની સદેશ્વરિય ચર્ચા પછીના પ્રકરણોમાં કરી છે. ચહોતો કબીરની રહસ્યચર્ચિત ભજનવાણી ભજનસ્વરૂપની ભૂમિકા સમજવા માટે ચોડીક ઉતારી છે.

પરમદર્શનની ચારઝૂ કબીર કેવી ચાંદ પદાવલીમાં રજૂ કરે છે ।

"જાણિયા કાઈ પકી પન્ય નિહારિ નિહારિ ।

જાણિયાં છાલા પડયા, રામ પુકારી પુકારિ ॥

કબીર ગ્રંથાવલી પૃ. ૬.

આવી અનેક પદોમાં કબીરની ઉત્કટ પ્રભુજનનાનાં દર્શન ચાલે છે.

૭. મહાત્મા મળદાસનું ચૂંદડી પરનું ભજન પણ કઈ જ્યે કબીર કરતાં ચૂંદીજ ભાર્તનું છે.

રાખ્યો રંગ ગુણ તણો એનો પરણ લાગ્યો પાસ;

ચંતલ જુએ રંગ નહિ ઉપડે રે વીણી ગાય છે સંત મળદાસ

ચૂંદરબરની ચૂંદડી.

-ક્રિયાત્મક અને ભાવાત્મક અનુભૂતિઓનો પડખો કબીર-ભજનવાણીમાં પડે છે. પ્રભુપ્રેમની વ્યાકુળતા પણ કબીરમાં તીવ્ર છે. છતાં આનંદનું દર્શન પણ એની વાણીમાં, એનું જ પ્રકટયું છે:

"સદા આનંદ, દુખ-દદ વ્યાપે નહીં, પૂરનાનંદ ભરપૂર દેખે.

પૂરનાનંદ ભરપૂર દેખા । કબીર સાહજકી શબ્દાવલિ પૃ: ૧૦૫

અ ન જ ના હી

પ્રાસંગિક ગ્રંથોમાં કેટલેય સ્થળે વિચિત્ર અર્થ સંદર્ભ આપતી શ્લોક-પદિતઓ છે. આવી રહસ્યાત્મક ભાષામાં કહેલી નાતને સિદ્ધ સાહિત્યમાં સંજ્ઞા કે સંદર્ભ ભાષા કહેવામાં આવે છે. વેદોપનિષદમાં એવી (શ્લોક)-મંત્ર પદિતઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. અપાર્થેતિ પ્રથમા પદ્મતીનો યસ્તદ્ વાં મિત્રાવરુણા ચિન્કેત ।

: પત્રનાળાની પહેલાં જ નગર પગલાળી આવી જાય છે એ રહસ્યને

મિત્રાવરુણ જાણતા નથી:.. - ઋગ્વેદ: મંડલ: ૧, સુ. ૧૫૨, શ્લોક: ૩.

૨. ચત્વારિ શૃંગો ત્રયો મસ્ય પાશ દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસૌ મસ્ય ।
ત્રિધા લક્ષ્મી વૃષભો રોરવાતિ । - - - - - ॥ ઋગ્વેદ: મં: ૪, સુ. ૫૮, શ્લોક: ૩

: આ બળદને ચાર શીંગડા છે ત્રણ ચરણ છે, બે માથા છે, સાત હાથ છે

અને તે ત્રણ પ્રકારથી બધાયેલો બરાડે છે.

૩. इदं वपुर्निर्वचनं जनास्य हरन्ति यन्त्रद्यस्तस्त्वनुगप: ।

ઋગ્વેદ: મં: ૫, સુ: ૪૭, શ્લોક: ૫.

: આ શરીર બરાબર હ્યાન દેવા યોગ્ય છે, એમાં નદીઓ વહે છે.

જલ સ્થિર રહે છે:

૪. इह ब्रवीतु य इमंક वेदास्य वामस्य निहितं पुदं वे: ।

અથર્વવેદ: કાંડ: ૮, સુ. ૮, શ્લોક: ૫.

: હે વિદ્વાન, જે કોઈ આ હુંદર ને ગતિશીલ પક્ષીની મદર રહેલા

રૂપને જાણતા હો તે બતાવે, એની ઇન્દ્રિયો પોતાના શિરોભાગ

દ્વારા ક્ષીર પ્રદાન કરે છે અને પોતાના ચરણો દ્વારા પાણી

પીધા કરે છે.:

૫. તદ દાવતો સિદ્ધત્ ।

-ઉશોપનિષદ નં: ૪.

: તે જીલ્લો છતાં વન્ય દોડનારા કરતાં માનવ નીકળી જાય છે.

૬. તદેમતિ તન્નૈમતિ લાલ્ભ: ॥

ઉશ, નં: ૫.

: તે ગતિશીલ છે ને ગતિવિહીન પણ છે. તે દૂર છે અને પાસે પણ છે તથા સર્વત્ર ચંદર છે ને સર્વત્ર બહાર પણ છે.:

૭. આસીનો દૂર પ્રમતિ શ્યાનો યાતિ સર્વત: । કઠોપનિષદ.

૧-૨-૨૭

: તે બેઠેલો પણ દૂર ચાલ્યો જાય છે અને ચૂતેલો પણ સર્વત્ર ગમન - કરતો રહે છે.:

૮. અષાઞિ પદિ કર્ગ:

-સ્વેતાશ્વતરોપનિષદ-૩-૧૬.

: તે હાથ-પગ વગર પણ ચેમનાન અને ગ્રહણશીલ છે. નેત્રહીન હોવા છતાં દેખે છે અને કર્ણરહિત હોવા છતાં સંભળે છે.:

૯. અજીરજીયાન્ પ્રન્તી: ।

અજીરજીયાન્

ગુણ્યામ્ ।

-સ્વેત ૩. ૨૦.

કઠોપનિષદ ૧-૨-૨૦

: તે અજુબી પણ અજુ છે અને મહાનથી પણ મહાન છે અને તે આ જીવના મૈત: કરણમાં સ્થિત છે.:

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અવળનાણી મળે છે. "ધમ્મપદ"માં એક સ્થળે કહ્યું છે : માતાપિતા એ ક્ષત્રિય રાજાઓ તથા અનુચર સહિત રાજ્યને નષ્ટ કરીને પ્રાણ નિબાપ બને છે. ૬. આ સિવાય બૌદ્ધધર્મના વજ્રયાન તથા સહજયાન નામના સંપ્રદાયોમાં અનુયાયી સિદ્ધોએ પણ-

૮. માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો હુદ્ય સ્વત્તિયે ।

રઘું સાનુચરં હન્ત્વા અનિધો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૫

માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો હુદ્ય સ્વત્તિયે ।

વેટ્યાદ્ય પચ્ચમં હન્ત્વા અનિધો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૬

—ચર્ચાપદમાં આ પ્રકારના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. કલહપાને કહ્યું છે:

૧. પરમાં પોતાની સાસુ, નણ્ડ અને સાળી ની હત્યા કરીને તેમજ માને મારીને હું કલહપા કપાલી પછ ગયો. ૬.

૨. બ્રાહ્મ વિચાર્ય છે, ગાય વંધ્યા રહે છે, અને પોતિયો ત્રણે સમય દોહવામાં આવે છે, જે ચોર છે તે સાધુ પણ છે અને દરરોજ સિયાળ જિંહની સાથે યુધ્ધ કરતો રહે છે. ૧૦. જેને મુનિગો પણ માની ભાષાના પરે છે.

"પાણ્ડ દોહા"માં જૈન મુનિ રામચંદ્ર કહે છે: જે ઉજ્જડને વસાવે છે તે જે વસેલાને ઉજાડે છે. હે યોગી, જે વ્યકિતની બલિહારી છે, એને ન તો પાપ છે કે, ન પુણ્ય. : [ઉવસ વસિયા જો કરઈ, વસિયા કરઈ ખું સુણું. લલિ કિંમ્મડ તસુ જોઈયણું, આસુ જ પાક જ પુણું.]

નાથ સાહિત્યમાં યોગસાધના સંબંધી ગ્રંથોમાં પણ અન્યથાણી મળી રહે છે: ૧. "જે યોગી દરરોજ ગોમાંસ ખાય છે અને અમરવારુણી પીએ છે, તેને જ અમે કુલીન માનીએ છીએ, એમ નહીં કરનાર કુલ પાતક છે." ૧૧. ૨. "ગંગા અને જમના વચ્ચે બાલ વિધવા તપસ્વિની રહે છે, જે બ્રહ્માત્મારથી પ્રભુ કરવી જોઈએ, કેમકે તે જ વિષ્ણુ પરમપદ છે." ૧૨.

૬. મારિ સાસુ તણ-દ પરે સાલી, માય મારિયા કા-હ ભઈલ -
કપા સિ. ચર્ચાપદ-૧૧.

૧૦. બ્રાહ્મ વિચાર્ય ગવિયા વડિ, પિટા દુહિયે એ તિના સડિ.
જોષો ચોર સોઈ સાધુ. "નિતિ નિતિ પિયાલ પિહે વય જૂનમો."
[કપીર ગ્રંથાવલીમાં પદ ૮૦ ચાલુ ન છે] ટેલહપા. -ચર્ચાપદ-૩૩.

૧૧. જોમાંસ પ્રક્ષયેન્નિત્યં, પિવેદમર-વારુણીમ્ ।
કુલીન તપ્તં મન્યે, દૂતરે કુલધાતકાઃ ॥ હક્યોગપ્રવીપિકા ૩/૪૭

૧૨. ગંગાયમુનયોઽર્મધ્યે બાલરંડા તપસ્વિની ।
લલાત્કારેણ ગુણથીયાસદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥

—હક્યોગ પ્રવીપિકા ૩/૧૦૬.

ગોરખનાથ પણ સિવી જ સંવળવાલી આપે છે.

૧. "મછલી પહાડ પર પહોંચી જાય છે. અને પાણીમાં જાય લાગે છે. જેના પરિણામે તુમાણુ લ્યુકિતઓ માટે રહેટ વહેવા લાગે છે. અને શૂન્યમાં ડાઉન નીકળતાં નહીં થઈ જાય છે." ^{૧૩} ૧૩.
૨. "કીડી"ની અંધમાં અનેક પ્રવેશી જાય છે: ત્રાયના મુખમાં વાપણ લ્યાય છે અને બાર વર્ષથી અવસ્થામાં "વંશ" પ્રસન્ન કરીને નકામી થઈ જાય છે" ^{૧૪} ૧૪.
૩. "નાથ અમૃતવાણી બોલો છે. કામળી વરસે છે અને પાણી સીનું થાય છે... દમામા ચાલે છે ને હોટવાને છે. કઉવાની ડાળી ઉપર "પીપલ"નો વાસ છે. હોદરના ચબ્દથી બિલ્લી નાચી જાય છે. મુઝાફર ચાલે છે ને વાટ પાકી ગઈ છે.... કુતરા પૂર્યા ને ચોર ભૂકવા માંડ્યા... નીચે માનર અને ઉપર પાણીયારી, લાકડામાં પડીને હોદર બળી રહ્યો છે. રોટી પકવનારને જ જાય છે. કામિની બળે છે ને સગડી તેનાથી તાપે છે..... વહુ સાચુને જ ન્યાય તાપે છે અને નગરનું પાણી કૂવામાં જાય છે. ત્રાની સમજવાળી "ઉલટીચર્યા" ગોરખનાથ ચાઈ છે." ^{૧૫} ૧૫.

અમળવાણીમાં સામાન્ય રીતે માટલી વસ્તુ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે:

૧. તે સંસારિક ભ્રમ, પ્રપંચ, લ્યુલ્હાર જેવા વિષયો પર સ્પષ્ટતા લગાવે છે.
-
૧૩. ડમરિ મંછા જલિ સુચા, પાણી મેં દો લાગા ।
મેરહટ બહે તુસાલના, મહે કાટા લાગા ।। મો. બા. પદ ૨૦
 ૧૪. ચીટી કેરા નેત્રમે અજમેન્દ સમાઈલા, માનડી કે મુખમે બાધલા બિલાઈલા.
વારે વરસે વી લ્યાઈ પાવ દૂટા । મો. બા. પદ ૩૪
 ૧૫. નાથ બોલે અમૃતવાણી, બિરબેગી કબલી સીનેગા પાણી, માડિ પડરના બાંધિલે પટા, મહે દમામા બા બિલે હોટા, કઉવા કી ડાળી પીપલ-બાલે, મુઝા કે સબદ બિલાઈલા નાચે.
મહે બટાવે પાકી વાટ, મહે કુકરિયા હોરે વાટ,
કુકરે કુકર ભૂકિલે ચોર.... તલિ માનર ઉપર પનિકારી,
મેનરી પરિ મુઝા ધૂલાઈ, મોવરહારા કો રોટી માઈ
કામિનિ જલે સગડી તાપે, બહુ બિલાઈ સાચ જાઈ
નગરી કો પાણી કઈ માલે, ઉલટીચર્યા મોરેખ માલે
કબીરના સમકાલીન ગણિતા મરીખ્તાયની રચનાઓ બહુ ઉપલબ્ધ નથી પણ જેમણે જેક પદ્યમાં કહ્યું છે: "પાતાળનું કેકડું આકાશમાં પહોંચીને ચંદ્ર બનાવે છે અને તે જગ્યા પર સૂર્ય મેં ચંદ્રનું ભિન્ન ચંદ્ર ત્યાં જમા ને જમુના ગીત ગાય છે.
: પાતાલકી મીડકી આકાશ નંદુ બાલો ચંદ્ર સુરજ મીલ તહાં એમ જમુન ગીત-
માલે! : નાગરી પ્રચાર પત્રિકા સામ ૧૧, મર્ક ૪, પૃ: ૪૦૨

૨. તેમજ સાધનાત્મક રહસ્યોનો પરિચય હોય છે.
૩. તેમજ જ્ઞાનવિરહ, સહજાનુભૂતિ કે આધ્યાત્મિક જીવનનું વર્ણન હોય છે.
૪. તેમજ આત્મજ્ઞાન, માયા, કાળ, કૃષ્ણ અને મન જેવા વિષયોનું સ્વરૂપ પરિચયાત્મક નિરૂપણ હોય છે.
૫. અવળવાણીનો સર્જક કોઈ પ્રકારનો ઉપદેશ પણ ક્યારેક આપતો હોય છે. અવળવાણીમાં જે પ્રતીકો વપરાય છે તે નીચે પ્રમાણે છે:
 ૧. કેટલાંક પ્રતીકો મૃત, વન, ઉદ્યાન જેવા પ્રકૃતિનાં અંગો હોય છે.
 ૨. કેટલાંકમાં વિવિધ પ્રાણીઓ અને પ્રકૃતિનું કાચ પ્રતીકરૂપે આપેલું હોય છે.
 ૩. કેટલાંકમાં વ્યક્તિગત, પારિવારિક, સામાજિક કે ગ્રામીણ જીવનનું ચિત્ર, અવળવાણીનું પ્રતીક, દેહતંત્રરૂપે આપ્યું હોય છે.
 ૪. ઉપર્યુક્ત ત્રણેનું મિશ્રણ પણ ક્યારેક થયું હોય છે.

આટલાં તત્ત્વો અવળવાણીમાં મહત્ત્વે તારતી શકાય છે. -

ગોરખનાથ અને કબીરમાં તેમજ ગુજરાતી અવળવાણીનાં ભજનોમાં જે તત્ત્વો સભર હોય છે, એની સદૃષ્ટિ થયાં આગળ યથાવસર કરવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે ભજનોમાં અલંકારો વિરલ હોય છે, પણ અવળવાણીના કેટલાંક અલંકારો ધ્યાન ખેંચી રહે છે: રૂપક, વિરોધાભાસ, અતિશયોક્તિ, શ્લેષ, વિષમ, અધિક જેવા અલંકારો અવળવાણીમાં મળે છે. ક્યારેક વિચિત્ર અને વિભાવના જેવા અલંકારોના પ્રયોગો પણ એમાં હોય છે.

અવળવાણી એ હિંદીનું 'ઉલટખાસિયો', સિંધીનું 'સંઘા' કે -

સંઘ્યાભાષાનું બીજું નામ છે. રહસ્યાત્મક સંદર્ભયુક્ત વાણીના નામકરણ સંબંધી હિંદી સાહિત્યમાં ઠીક ઠીક થયાં મળે છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી બૌદ્ધસિદ્ધોનાં ચર્ચાપદો પરથી તેમની રહસ્યાત્મક બાનીની શૈલીને "સંઘ્યા-ભાષા" તરીકે ઓળખાવે છે. એની વ્યાખ્યા કરતાં તે જણાવે છે કે સંઘ્યાભાષામાં દિવસના યેતનો અને રાત્રિના મંથકારનો પ્રકાશ -

-સંદ્યાસમયે હોય છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ ને અર્થસ્પષ્ટ અર્થ હોય છે; અર્થાત્ સંદ્યાસાધા "એવી બાંધારી સાધ" તરીકે ઓળખાવે છે.

વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય સંદ્યાસાધા કરતાં સંધાસાધા -
શબ્દપ્રયોગ સ્વીકારે છે: "એવી સાધાના પ્રયોગમાં તેના શબ્દો બિંદારા
વ્યક્ત અસિધાર્થથી નિર્વાત સિન્ન આશયનો બોધ કરવો ચોગ્ય છે." ૧૬.
આ કારણે સંદ્યાસાધા કરતાં સંધાસાધા શબ્દથી આસિદ્ધાંતિક કે નેચાર્ય
વચન એવો અર્થ લેખને ઇષ્ટ છે. ગમે તેમ પણ અબળબાણીમાં અર્થની સંદિગ્ધતા
વિશેષ હોય છે. આચાર્ય પરશુરામ ચતુર્વેદીનું માનવું છે કે અબળબાણીમાં
પંજાબી, રાજસ્થાની અને હિંદી સાધાના પ્રયોગો મળે છે એટલે કે -
તુલસીની અસર તેના પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રહેલી છે.

અબળબાણીમાં વપરાતા બધા પારિભાષિક શબ્દો કે -
પ્રતીકોનો અર્થ સર્વ સંદર્ભમાં એક સરખો નથી.

કબીરની અબળબાણી - કટાક્ષબાણીમાં ભક્તના, ભક્તિના
સમાજના વર્ગભેદના બધાં છત્કપટ ને દસને ઉપાડા પાડવામાં આવ્યાં છે,
અબળબાણીની વ્યાપક અસર ગુજરાતમાં મીરાં પછીના લગભગ બધા જ
સંતોની ભજનબાનીમાં વરતાય છે. માંડણ બાંધારો ને અખો તો -
અબળબાણીના આરાધકો છે જ, અખાના છપ્પા એ તો મધ્યકાલીન
ગુજરાતી કવિતામાં અબળબાણીનો એક સમર્થ પ્રયત્ન છે. અબળબાણીના
સંતોએ સમાજને સુધાર્યો છે. સમાજની દુષ્ટ રીતિઓ ને જડ અર્થહીન
ધર્મધત્તાને સોરી નાખતી રૂઢિપ્રયોગોના સામાર્થ્યે અતિ બલિષ્ઠ બાની
એ અબળબાણીની એક લાક્ષણિકતા છે.

"અબળબાણી" એટલે હીલટી બાણી, ગબળી બોલી, પણ
એ માત્ર આલંકારિકોની વક્રોક્તિ જ બની રહેતી નથી; એમાં સત્યનું -

It is intended to imply or suggest something different from
what is expressed by the words ----- Indian Historically
Quarterly 1928
P.P. 293-04.

-અ-વેષણ છે. સત્ય સીધી રીતે લોકોના મનમાં ગ્રહણ ન થાય, જ્ઞાનનો લોકો તરત સ્વીકાર ન કરે, તેથી એ હેતુ માટે સંતો કટાક્ષમય અવળી વાણી પ્રયોજે છે. આ રીતે અવળવાણી ભજન-સ્વરૂપનું એક રંગ છે. એમાં સત્યદર્શી આત્માની વેદના છે, રોષ છે, તો ઠરેલ જ્ઞાનીનું મમસ્થિ હાસ્ય પણ છે. અવળવાણી સંભળનારને ક્યારેક ચાબજાના માર જેવી નિષ્કુર લાગે તો એમાં નવાઈ નથી. સંતો અને ભજનિકોની આત્મતાવણીનું જ પ્રત્યક્ષ નવનીત એ અવળવાણી છે. ભક્ત સમાજના અ-વાયો, અજ્ઞાન ને હજાહજા જૂઠાણાં, રાગદ્વેષ, મદમત્સર જોઈને દુઃખી થાય છે. એની ઉપર અવળવાણીથી એ સપાટા લગાવે છે. આ પરપરાની ધારાઓ વહેતી ભજનવાણીનું સ્વરૂપ "ચેત મહદરા ગોરખ આયા" જેવી કહેવતો સુધી લંબાય છે. એમાં મૂળ પ્રાચીન સમયમાં ગીતા ઉપનિષદ જેટલાં કે જ્ઞાનવેદ જેટલાં ઉઠ્યાં મળે છે. ગીતાનો "હીર્ણમૂલ—-" શ્લોક અવળવાણીનું જ એક રૂપ છે. એ પછી નાય-સિધ્ધોની સંતપરંપરામાં તો અવળવાણી એમની સહજ ઉર્મિની લ્યજ્યોક્તિનો પ્રધાન સૂર છે. એમાં આત્મા, પરમાત્મા, મન, બુદ્ધિ, દેહ, સંસારની સર્વ જીવજુષ્ટિ, માતા પિતા-બહેન-વંશુ-પતિ-પત્ની-સંતાન ઇ. સર્વથે આ સર્વ ઉલ્લિખિત થાય છે. આવી ઉક્તિઓ વારંવાર મળે છે:

"નહિ પિતા પર જનમ ધરૂંગા, નહીં જનુનીના જાયા

નહિ ધરણી ત્યાં પાઉં ધરૂંગા, નહિ નીર ત્યાં નાયા"

— કબીર

નહી સંભળેલું, નહીં કલ્પેલું છત્ત યિ પરમવેદક સત્ય લાગે એવું કથન - અવળવાણીમાં મળે છે.

"ઢીમર જાલ કાલે કહાં કરહી, મીન હી હોઈ ગયો પાની."

૦ ૦ ૦

"જલકી લહરી જલસે ઉપની, કોન તરે, કોન તારે?"

○ ○ ○

"પાનીમે ખીન ખીયાણી, મોઢે દેખત આવે હાંસી રે"

○ ○ ○

"સંતો ભાઈ રે.....ગગન મંડલમાં ગઈ બીયાણી,

ધરણી દૂધ જમાયા."

○ ○ ○

"અમની કહે મુને શીત લગત હે એ પાની કહે મેં ખ્યાસા"

○ ○ ○

"નાગો કે મારા ચીર હરાણાં, ચંપલો કહે મેં દેખ્યા રે"

○ ○ ○

"સુણો ગુરુજીપરણ્યા પહેલાં પુત્ર જનમ્યા,

માત પિતા મનભાલા હે ૭."

○ ○ ○

અવળવાણીમાં આદિમાં અંતે એવી ધકિતઓ હોય છે કે જેમાં જ્ઞાનોપદેશ, કે સંસારનું સત્ય, કે પરબ્રહ્મની ભાળ, કે ગુરુસ્વરૂપ ને નિજાનંદની ઝાંખી કરાવતું આત્મદર્શન સુબોધ રીતે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હોય છે. કબીર અખો, ધીરો, ભોજો જેવી કવિઓ પોતાનાં ભજનોમાં આ પ્રમાણે અવળવાણી યોજતા આવ્યા છે. આપણે કબીર - સાહેબની એક રચનાનો આદિ-મધ્ય અને અંત જોઈએ:

આદિ:

"એકદિન જાના રે જાના, આખર મિટ્ટીમે ખીલ જાના"

મધ્ય:

"મિટ્ટી પૂછે કુભારચે ભાઈ, તું કયું ગૂંદે મુજકું,

એકદિન એસા વખત આવજા મેં ગૂંદ લૂંગી મુજકું"

નૈત:

"મિટ્ટી મોઢના મિટ્ટી ઘિછાના, મિટ્ટીકા કર સિરોના,
કહત "કબીર" સુનોભાઈ સાધુ, ચેહી પદ નિરવાના."

સહી આદિ પકિતમાં માટીમાં મળી જવાની વાત છે:
તો એ મધ્ય પકિતના ઉદાહરણને સ્પષ્ટ કરતી પકિત છે. એ -
નિરવાણપદની એક નિષ્ઠા પ્રકટ કરે છે. એમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉપદેશ
પણ છે. કટાક્ષના બાણથી વીધી નાખે એવી માર્મિક વાણી પણ તેમાં છે.

સોજા ભગતના ચાવળા નામે જાણીતાં યથેચ્છ ભજનો
પણ એક પ્રકારની કંઈક એ જાણી વક્રવાણી જ છે. એમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ
ઉપદેશ પણ છે. કટાક્ષના બાણથી વીધી નાખે એવી માર્મિક વાણી પણ
તેમાં છે. એમાં સમાજ પર કટાક્ષ છે. પણ એનું સ્વરૂપ આપણને બોધ
પ્રકટ કરનાર આપણને લાગે. એટલે "ચાવળા" અને "અવળવાણી" એ બન્ને
સ્વરૂપોને મુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં નૈતર્ગત કરવા પડે છે. કંઈક એ
છાપાઓ પણ ચાવળા ને અવળવાણીનો જ લહેકો પ્રકટત્વ લેખિતને
હોય છે. પણ છાપામાં સમગ્ર સમાજને અને અમુક વર્ગની વ્યક્તિઓને
કટાક્ષ છારા સાચું જ્ઞાન આપવાનો હેતુ રહ્યો છે. આત્મસ્વરૂપ,
પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણ, પ્રેમ, સત્ય, નિરહંકાર, સરળતા જેવા વિષયોના -
અનુલક્ષમાં આ છાપાઓ રચતા.

ભજન-સ્વરૂપની ચર્ચા આપણે આગળ વધારતાં અવશ્ય
કહી શકાય કે "આગમ" અને "પિયાલો" એ પણ ભજનસ્વરૂપમાં જ
નૈતર્ગત થઈ શકે એવી લાક્ષણિક સ્વરૂપો છે.

આગમ આગમ એ એનું ભજનસ્વરૂપ છે જેમાં ભવિષ્યની આગાહીઓ
પ્રકટ કરવાની સંસ્થા પ્રયત્ન થયો છે. એમાં અતિરચેતનાની -
અનુભૂતિઓ ભજનિક પ્રકટ કરે છે. અમ્રવ્યનું અને અદૃશ્યનું દર્શન આ
સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ પામે છે. આ પ્રકારના ભજનોમાં યોગની પરિભાષા-

ધર્મીયાર

-પણ વિશેષ વપરાતી હોય છે. કસ્ટોને સહજ આર્ષદર્શન ભવિષ્યકથન રૂપે
મનાયાશે ન્યારે ભજન-કવિ મણિમનર પ્રકટ કરે છે ત્યારે એ આગમવાણીમાં
સનાતન સત્યના પ્રાણનો સંચાર થતો લાગે છે. ભકતો અને સંતોએ પુરાણોની
અને શાસ્ત્રોની અટપટી વ્યાખ્યાઓમાં જકડાઈ રહેલી ઉત્પત્તિ-કથાઓને
ભજનોમાં ઉતારીને લોકગમ્ય કરી, એ સંતોએ ક્યાંક પોતાની કલ્પનાથી
પણ એના દોર લવાવ્યા છે. આવા ભજનોને સંત-વાણીમાં "આગમ"ની
ભજનો કહેવામાં આવે છે. આગમના ભજનોના મુખ્યત્વે એ પ્રકાર છે:
એક તો પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા કે પ્રાચીનયુગને અનુલક્ષીને રચાયેલાં ભજનો,
અને બીજો ભવિષ્યદર્શન કરાવતાં ભજનો. આ બીજા પ્રકારને જ સાચા
"આગમ" કહેવાય. એનાં જ ભજનો સંતસાહિત્યમાં વિશેષ મળે છે.

ઉ. ત.

"માનુની રબેણી કહું વિસતારી રે,

સુનો ગુરુ રામાનંદ । કયા ઉમારી રે

પહેલે પહેલે સબદે મહં : ૐ : કારા,

ત્યાંથી હીપન્ના કઈ નૂરિજન ન્યારા રે. ૧.

બીને બીને સબદે હીપન્ના ધ્યાના રે,

ત્યાંથી હીપન્ના જમદિ સ્થમાના રે ૨.

ત્રીને ત્રીને સબદે, ત્રણ ત્રણ દેવા રે,

પ્રભ વિષ્ણુ મહેશ્વર નેવા રે. ૩.

ચોથે ચોથે સબદે સૂરતા ધારી રે,

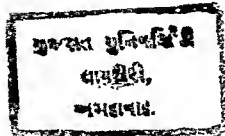
ત્યાંથી હીપની કઈ કન્યા કુવારી રે. ૪.

પૂછત પૂછત કન્યા કુવારી રે,

કોણ પુરુષ હે કોણ ધરનારી રે ૫.

આદ અનાદિ હમ તમ દોનું રે,

હમ પુરુષ તમ ધરનારી રે. ૬.

કહત કબીરા તમે સુનો ધર્મદાસા, મૂળમયનના કરો પ્રકાસા" ૭.
કબીરનું મા ઉત્પત્તિ વિષયક "માગમ" છે એવું જ બીનું મા -

"સાચા ઠાકોર સેવીએ, જપીએ દેવ મોરાર,

બીજ ભેતર વાલિયો, ધરણી પાથો પાર, એ
બીમડા કોટવાળનું માગમ છે. એન પટ બેસે ત્યારે એ ગવાય છે.

"પહેલો પહેલો જનન રચિયો પેલાદરાય" વાળું માગમ
માલજાળ મામના મેઘ-ધારુ નામના સજનિક-કવિનું છે. તે માલદે-રૂપદેના
ગુરુ હતા એવી માન્યતા છે.

ગોરખનાથના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ: મહાદેવનાથ: નું માગમ મા
પ્રમાણે છે:

"અસલ જુગની રે માગળે સત રે ઝવેરી નર જાગતા - ટેક
અસલ ધણીના આરે આરાધ કરતા આરાધે હરિ આવતા.
નરને નારી તે દિ"સેજાં બેસી જપતાં, એક માસન પર પોઢતા.
કરમ ને ધરમ તે દિ"કહુએ પણ નો"તા, કૃષ્ણ કેરો કળ લાગતા.
પાંચ રે વરસે બાઈને પુતર જનમતો, પારણિયે પોઢાડતા.
સાઠ વરસે એનાં સગમણ કરતા, હજારે પરણાવતા. અસલ જુગની રે.
ચાંદો ને સૂરજ કહુએ પણ નો"તા, હીરાના પ્રકાસ હોતા.
હીરા ને માણેક તે દી"બહોત હતાં, શ્રીકળને અનુમાને રે
અસલ જુગની રે.

ગાયુ ને લેણુ તે દી"બહોત હતાં, હાથીને અનુમાને રે.
એને ધાન કહુએ પણ નો"તા, દૂધ રે પીને નર જન્મતા. અસલ જુગની રે.
વ્રણ વ્રણ જુગ એવા એવા ગિવા, ચોથો હવે પરમાણે રે,
કહે છે મહાદેવ તમે સુણો જતિ ગોરખ એવા માગમનાં એવાણ રે.
અસલ જુગની રે.

"આગમ"માં અશક્ય વસ્તુસંભવની કલ્પના પણ મળે છે. કળિયુગ કેવો હશે એનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

"ઉંચા કુળની સુંદરી, નીચા કુળમાં વરશે,
પોતાના ધણીને છોડી કરી, અવર સાથે ફરશે."

○ ○ ○
"કાળી કોયલ તે દી"ધોળી હોશે, ઊજળા હોશે કામ,
નાગરબેલે ફળ લાગશે, નિર્વિષ હોશે નાગ."

—સરવણ કાપડી

○ ○ ○
દેવાયત પડિતનું આ ભાવિ-દર્શન કરાવતું "આગમ" કેવું રહસ્યપૂર્ણ લાગે છે!
જતિ, સતી ને સાબરમતી, ત્યાં હોશે સૂરાના સંગ્રામ:
ઓતર ખડેથી સાયલો આવશે, આવે મોરા જુગનો જીવન

○ ○ ○
કાન્તિના એધાણ પણ કોઈ આગમમાં મળે છે:

"વીરા મારાલીલુડે ધોડે સાયલો આવશે, ઉપર સોનેરી-
પલાણ,

વીરા મારાધુને ધરતી ને ખળકે સચિરા, ડુંગરે ને -
દેવળે મેલાણ."

—સરવણ કાપડી

જૂનાગઢના ભાવિ માટે વેલા બાબાનું "આગમ": જુઓ:

"જૂનાગઢના બજારમાં હાલે રમત ભરપૂરા,
રાણોજી રમત માંડશે હીંગમતે ભાણ સૂરા."

○ ○ ○
"સંવત ઓગણીસસે સત્તાણમાં રાજ હિંદવાણું હોશે,

ગત્ય સેવક "વેલા"બાબો બોલિયા ધણી માથે -
ચમરછતર ઢળશે."

—ગીરનારના સંત વેલો બાબો.

"નરના નિવેડા ના"લો માંગશે"એ સહદેવ જોષીનું -
"આગમ" કળીયુગના માનવીનો હિસાબ-

—પ્રભુ માગશે જેની ચેતનણી આપે છે. ગોરખનાથ, મહાદેવનાથ, ભરપરી, ગોપાલ, કબીર, દેવાયત પંડિત, સરખણ કાપડી, લોચણ દે, ઇસરો બારોટ, નાભો ભમત, વગેરે ભક્ત-કવિઓના આગમ ભજનસાહિત્યમાં જાણીતા છે. ઉત્તરિ ભજનિકો દેવાયત પંડિતના આગમને આ બધા કરતાં કોઈ નુદી જ તરેહના મહે છે. એ પછીનું સરખણ કાપડીનું અને સહદેવ જોશીનું આવે છે. ૧૭.

૧. "હાલો રે હોલ ધરમના માગશે, વરખંડ હોલે તારાવાઈ — ટેક સૂરા સનમુખ ચાલશે, પછમ ખેતરની ખેતરની માઈ"

○ ○ ○ ○

૨. "દેવાયત પંડિત દાહા દાખને સુણો તમે દેવજદે નાર
માપણા ગુરુએ સત સંખીયા... નુકડા નહિ તો લગાર.
લખ્યાને લાખ્યા, સોઈ દિન આવશે.....
પરથમ પવન કરુકશે.... નદીએ નહીં હોય નીર.

○ ○ ○ ○

ધરતી માથે હેમર હાલશે... જાશે નગરની મોજાર.

માયા રે લૂટાશે લોકો તણી... તેની રાવ નહિ કરિયાદ.

પોરો રે આલ્યો સંતો પાપનો... ધરતી માથે છે ભોગ"—દેવાયત પંડિત

આ બંને આગમમાં ભવિષ્યની આગાહી કરતું દર્શન છે. પહેલામાં ધર્મ માટે બલિદાન આપનાર શૂરવીરો પાકશે જેની ભવિષ્યવાણી છે તો બીજામાં ગુરુએ જ સત કહ્યું છે કે જેનો પ્રલય આવશે કે ધરતી પર કાળમુખા માનવીઓ લોકોની સંપત્તિ લૂટી લેશે, ને તેની કથા દાદકરિયાદ કરાશે નહિ. આ આગમમાં ભવિષ્યના બનાવોનું ^{અને} કાળની ભવંકર લીલાનું ભક્ત-કવિ-સંતે આલેખન કર્યું છે. આ બધું શ્રેષ્ઠ પોતાના અંતરમુખી જાણે પ્રત્યક્ષન જોયું છે.

-પિયાલો:

આગમ પછી 'પિયાલો' સજનસ્વરૂપ નિર્જાનકની મસ્તી પ્રકટ કરનાર છે. "પિયાલો" તો લખીરામનો ચાલી ઉઠિત છે. એમાં ચાલ્માનદી ભકતોનો સ્વાનુભવ પ્રકટ થાય છે. રવિ સાહેબ, સિકમ સાહેબ, દાસી જીવણ વગેરેને "પિયાલો" ગાયો છે. બીજા સૌએ તો ખ્યાલા ગાયા છે. પણ જેમ કાફી તો ધીરાની, પ્રભાતિય તો નર સિંહના, તેમ - "ખ્યાલા તો લખીરામના" એવી પ્રસિધ્ધિ છે.

આ "પિયાલો" સજન સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ કઈ રીતે થયો. આ વિશે વિચારતાં એમ લાગે છે કે મુસ્લીમ ઓલિયાઓ ને જામ પીતા ને પાતા એવી પ્રભુસાક્ષાત્કારની ખુમારી નેહ પીધી છે એવું પિયાલો પીધો છે એમ કહેવાય. ઓલિયાઓ ચાલો પ્રભુપ્રેમનો પિયાલો પોતાના શિષ્યોને પાતા હતા. ગુરુનું જ્ઞાન, કોઈ ગુપ્તચી, જ્ઞાનવાણીથી શિષ્યને પાવાની પરંપરા. "પિયાલો" સ્વરૂપનાં ભજનોમાં પ્રકટ થવા માંડી.

કબીર સાહેબે આ "ખ્યાલા" ક્યાંથી અપના લ્યા? કબીર સાહેબે સૌ ધર્મનાં સદ્ગત્ત્વોનું સમગ્રિષ્ણ કરીને પોતાનો પથ ઉભો કરેલો. એથી એમણે ઇરાનથી ભારતમાં આવેલા સૂફીનાદમમાંથી તો કદાચ આ "ખ્યાલા" નું સ્વરૂપ અપનાવ્યું હોય એમ વિધ્વાનો માને છે. સૂફીનાદમમાં સાડી, શરાબ, સનમનાં રૂપકોથી પ્રભુને ભજવામાં આવે છે. એ ભજનમાં પ્રેમયુક્ત-ખુમારી હોય છે. એ ખુમારી કબીર સાહેબનાં "મવજવાણી"નાં ભજનોમાં નજરે પડે છે.

૧૮. સરખાનો: આપણા સંતો મુસ્લિમ સંપ્રદાય અને ઓલિયાઓના સંપર્કમાં આવ્યા હશે, તેમાંથી પણ આ "ખ્યાલો" આવ્યો હોય એવો સંભવ છે - કારણકે મુસ્લિમ સંપ્રદાય પોતાના શિષ્યોને "ખ્યાલો" પાચ એવી પ્રભાસિકા છે. તાજિયા વખતે ચકચર બનીને હુલ લેતા પહેલાં હુલ લેનાર અમુક અમુક - પીરનો ખ્યાલો પીએ છે. "ખ્યાલામાં" પીરનાં લોબાનના ધૂપવાણી ભક્ત નાખવામાં આવે છે. કોઈ વધારે પડતી હુલ લે તો કહેવાય છે કે એ ક્યા પીરનો "ખ્યાલો" પીધો છે એ ખબર છે. એ "ખ્યાલાની" પ્રયા દેવી-ભકિતમાં પણ ચાલી દેખાય છે. માતાનો નવો ભવો સ્થાપતી વખતે એ માણસને સિદ્ધરને તેલનો ખ્યાલો પાવામાં આવે છે તેમ કહેવાય છે. એ ખ્યાલો પીને એ ચકચર બને છે, મસ્ત બને છે અને ઉજળતા તાવડામાંથી પરીઓ કાઢે છે. - સૂફીનાદના ભજનો કબીર, સાહેબના ભજનો હુલ લેનાર અને તાવો કાઢનાર બંધાની માનસિક સ્થિતિ અત્યંત સાદાપણ અને ખુમારીયુક્ત હોય છે. ખુમારીનું આ તત્ત્વ સર્ગમય ચાલ્યું આવે છે. આ સંતની જીવનશૈલી આપણા સંતોના ભજનોમાં પણ જાણીતી રહી છે. આથી એમ કહી શકાય કે "ખ્યાલો" એ પ્રેમની ખુમારીનો

આમ સૌ પ્રથમ કબીર સાહેબનાં ભજનોમાં જે "ખ્યાલો" નું સ્વરૂપ દેખાયું છે એમાંથી પછીનાં સંતોનાં ખ્યાલો રૂપનાં ભજનો - ઉદ્ધતર્યાં એનો સંભવ છે.^{૧૦} ૧૬.

પરબ્રહ્મનાં સાક્ષાત્કારની ખુમારીની લાવસ્થિતિ "પિયાલો" માં છે. "ખ્યાલો" માં સંતોની પ્રભુ પ્રેમની ખુમારી સાથે જ્ઞાનમય સ્થિતિ નું પણ નિરૂપણ હોય છે.

પિયાલો પાનો એ એક જ્ઞાન આપવાની વિધિ છે. જેમાં શિષ્યની અનેક સેવા પરીક્ષાઓ પછી ગુરુ જ્ઞાનરૂપે કસીક ઉપદેશવાણી - શિષ્યને આપે છે. શિષ્ય જપસાધનામાં પાર પડે એટલે ગુરુ એને - ગુરુમતના પ્રતીક તરીકે ખ્યાલો પાવે છે. આ પછીની ગુરુવાણી જે ભજનોમાં પ્રકટ કરે છે તે "પિયાલો" તરીકે ઓળખાય છે. આના ખ્યાલાનાં રાગ અત્યંત લાવપૂર્ણ હોય છે.

હૃદયબીણાના તારને જ્ઞાનની લહરી રણગામે એનો રાગ

"ખ્યાલો" માં પ્રકટે છે.

ખ્યાલો

"ખ્યાલો પ્રેમનો ખ્યાલો પ્રેમહંદો પાયો,

જનમ મરણ નાકો ન આવે.

સદ્ગુરુ ચરણે, સદ્ગુરુ ચરણું મેં આપ્યો એ.

મનસૂતનાલો ખ્યાલો ચાળિયો ખ્યાલો પ્રેમનો : દેક:

આ "ખ્યાલો"નો તાલ દીપચંદી છે. આ કડીમાં "સદ્ગુરુ ચરણું આપ્યો" એટલું ગાયા પછી ભજનીક ઝટક મારીને જે ઠકો લે છે, તે જણે પોતાના અંતરતમ અનુભવને વાચા આપતો હોય એમ લાગે છે.

"પ્રેમરસકા ભરપૂર પિયાલા,

હરિરસકા ભરપૂર પીઓ કોઈ,

પટાક પટાક, પટાક, પટાક પીઓ કોઈ"

: કબીર:

લખીરામના "ખ્યાલા"ની રચના જોના નેની છે, જેમાં પ્રથમ -
લચબધ્ધ ચલતી આવે છે, જેમાં ખ્યાલો કઈ રીતે પાનામાં આવ્યો, તે
શું દર્શન થયું એનું વર્ણન હોય છે. આમ ચલતી ને પછી સાળી જે રીતે
ખ્યાલાની રચના છે, ચલતીમાં સ્વાનુભવની વાત મહંમદે હોય છે. ક્યાંક
આત્માનુભવનો આનંદ પણ ચલતીમાં બે પકિતમાં નિરૂપિત કરનામાં
આવ્યો હોય છે. લખીરામના બીજા ખ્યાલાનું સ્વરૂપ આનું છે:

: ચ લ તી :

"પિયાલો અમને પાવો રે, ગુરુએ મારે મહેર કરી,

દેહમાં દરશાણા રે, હરોહર આપે હરિ."

: સાળી :

"પહેલો પિયાલો લખીરામનો, જુગલે પાવો જોઈ,

કૂચી ખાલી:આ: કાચા તણી, મને કળા ખાલી કોઈ,

ત્રિકૂટી તાળાં ઉપડયા, શૂન્યમાં દરશાણા સોઈ."

○ ○ ○

: ચ લ તી :

"સુબતિની સરવહાં રે, ઝરમર ઝરમર નૂર તો ઝરે."

: સાળી :

"છઠ્ઠે પિયાલે સદ્ગુરુ મળિયા, નિઃસ્વલ થયા લખીરામ,

કરમણ ચરણે "લખીરામ" બોલ્યા મેં પૂરણ પામ્યું ધામ,

પણ દિવસથી હું ડોલતો, મારા ગુરુએ ખતાવ્યું જ્ઞાન."

: ચ લ તી :

"ચરણમાં અમને રાખજો રે, કોગટ ફેરા પણાવે કરી."

કચારેક "ખ્યાલામાં સીધું કથન પ્રકટ કરવામાં આવે છે.
લખીરામનો હીનો ખ્યાલો ના પ્રકારનો છે. એમાં સીધો ઉપદેશ છે.

"ચૂકે ચરોતરિયે હસલો શેલે,

રૂને છે ધોર ગભીર,

બલવાનો ચારો છોડીને હસલો,

ચૂની લે મુક્તાકળ હીર."

આમાં પદોમાં આનંદ મસ્તી અને જ્ઞાનનો સુમેળ છે. દયારામનાં પદોમાં પણ પ્રેમના ખ્યાલાની વાત આવે છે. આગમાં સૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની પિછાણ મેળવવાની લગ્નની છે. ગાલી ના નિઝાયા જ્ઞાનીઓને પણ હોય છે. અને એ એમનાં ભજનોમાં પ્રકટ થાય છે. ગગન-ગગોચરનું ધ્યાન ધરીને જાણે સંતો સૂત ભવિષ્ય સાથે સમરસ બનીને માર્ક હોયે આગમ સામે છે. તો "પિયાલો"માં ઉપદેશની હીક ને સમતા ગુરુ તરફથી શિષ્યને મળે છે. પ્રજ્ઞાકલ્પીલાનું દર્શન આગમમાં છે: તો પિયાલોમાં ગ્રધ્યા છે. કબીરના ના ખ્યાલામાં આત્મજોગની ગ્રધ્યા કેવી બલવાન છે તે જુઓ:

"માપડું જોજો, તમે દિલડું જોજો,

બાહિર રહો તું ગૂંચવાઈ,

તીરથમાતર, સબ પર ભટક્યો, મરી ગયો તું,

ભટાક ભટાક ભટાક, ભટાક મરી ગયો હે જી

સાધના બિના કોઈ નજ સિધા,

માયામાં રહ્યા ભપટાઈ,"

"આરાધ"ની વાણી

ભજનનો રંગ આરાધની વાણીમાં છે. રાહીના બીજા પ્રહરથી આરાધની ભજનવાણી ઝરે છે. માઝમરાત તો જાણે એક પરમ પુરુષની

—નારાધના ના બની જતી હોય એવી તલ્લીનતા સજનિકો નારાધનાણીમાં
અનુભવે છે. સક્રિયતાની ચાક્ષુષતા તો જાણે નારાધની સજનનાણીમાં પદે પદે
દેખાતી હોય છે.

રાત સમિતી જાય ને એના પહોર પાકીને ગણતા જાય એમ તો
નાણીની અજરા રાણી પાયલ — ઝઝિરની પૂપરી ધમકાવતી, સમર્થુ—ના
ચંદ્રમોલમાં આવે, સરજોબમાં ઝલક ને રૂપ સમર્પિત નથી; પણ એ માલી
છે ખીલી પડે: એ એના પિયુર નારાધદેવને મનાવા જાય છે. ૨૦. —

નારાધની સજનનાણી કેવી માતબર છે એનો ખ્યાલ ^{અનેક આસધોળા દરિયાની} મારે છે.
પિયુ પરમાત્માને મનાવવા આત્મારૂપી રાણી પોતાની હેયની ચારઝૂ
જાણે કે "નારાધ-સ્વરૂપ"માં પ્રકટ પાવ છે.

" તમે પડી પડી રે"જો મોરી પાસ, જાડેજા રે ।

કરી લે સલાહ, પોકડાં જવાણાં. ૧૧ — નેસલ-તોરલ,

નેસલ-તોરલના નારાધ ખૂબ જાણીતાં છે:

"જ રે! નેસલ, તમે રે ચંપો ને અમે કેળ,

એક રે માળામાં દોનું રોપિયાં રે જ:

જ રે! નેસલ, તમે રે હોરા ને અમે લાલ,

એક રે દોરામાં દોનું પ્રોલીમાં રે જ."

— નેસલ-તોરલ.

સજનસ્વરૂપની ભૂમિકા બાંધતાં નાપણે અહીં સુધી સાખી,
અણેશ્વરુતિ, ગુરુશ્વરુતિ, અજબચિચારના માર્ગોનો અને પાટધર્મોનો
સજન-શુદ્ધિ, નારાધ, ખ્યાલો અને આગમનાં સ્વરૂપોની ટૂંકી સફૂજાંત
નાલોચના કરી. આ સર્વ એકત્ર થઈને સજનસ્વરૂપની લાસલિક જીવી
ઉપજાવે છે. સજનના પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં કાવ્યત્વની અબક પ્રકટતી હોય છે,
કારણ કે જીવાનુસૂત તત્ત્વ ઉત્કટ અનુભૂતિ-પ્રત્યેક સજનોમાં કે-દરમાને
હોય છે. પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કલ્પનાને ઉત્ક્રિય કરે છે. —

૨૦. સુધધિ. "રામસાગર" "અજબ અને નારાધ" પૃ.

—તો ભક્તલક્ષ્યનો સોમિલ ઉલ્લાસને ભાવ છલકાવે છે: એનું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્ગુણ ને સગુણ મતવાંદીઓનું છે, પણ એ કાલ્પદેહ ધારીને આલ્યું હોય છે. ભાષામાં ક્યાંક યોગની પરિભાષા છે, તો ક્યાંક લોકલેખાની — સ્થળસ્થળના જીવનમાં પૂટાવેલી બાની છે: તો ક્યાંક વક્રોક્તિ અલંકારના અપૂર્વ નમૂના સમી યજ્ઞવાલ્કી છે, એની ગેયતા એકતારાના સૂરો સાથે જાણે વણાઈ જાય છે. મારે જ આપણા પ્રથમ પકિતના વિવેચકોએ ભજનસ્વરૂપને હી મિકાલ્યનું શિખર ગણ્યું છે. ૨૧.

૨૧. સરખાવો:—... આપણી વ્યાખ્યાઓ પ્રયત્ન છે આ અગમનિગમ પક્ષોને કાલ્પો અને લિરિકો મણાજવાનો હક્ક તો સીધો પહેલો છે. એ ઉર્મિમાં ઉલ્લાસ પણ ઊંચી સ્થિતિએ ટકાઉ બની જતાં ભલ્ય શક્તિ જેવો પ્રતીત મળ્યું થાય છે.

બ. ક. ઠાકોર, પ્રયોગમાલા—મણકો ૫ “લિરિક”

પૃ: ૧૩૫, આનૃતિ ૧૯૨૮.